

Tisztelet a filozófusnak

Mészáros István (1930–2017)

Mészáros István magyar marxista filozófus, *A tőkén túl* írója, az első *Eszmélet* folyóirat (1956–57) alapítója, Kossuth-, Isaac Deutscher-, Simon Bolívar-, József Attila- és Lukács György-díjas gondolkodó, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, a kubai Tudományos, Technológiai és Környezetvédelmi Minisztérium érdemes kutatója, a *Sussexi Egyetem* emeritus professzora, 87. életévében, 2017. október 1-jén, az angliai Ramsgate-ben elhunyt.

Szubjektív előhang

Elevenen él bennem egy gyermekkori kép (hogyan évek lehettem, nem tudom, de semmiképpen sem több ötnél): filozófus apám* barátja, a szálfatermetű Mészáros „Pista” bejön hozzánk a gyerekszobába, és könnyedén olvassa a maguknak a szekrény tetején is helyet szorító könyvek gerincén a művek szerzőit és címeit, majd így szól apámhoz: „Látom Jóska, neked még a Ferguson is megvan.”¹

Amikor Mészáros István vagy fél évszázaddal később nálunk, Csillaghegyen látogatott meg, fölidézttem neki ezt az emlékem, s hogy milyen hatalmasnak tűnt fel ő nekem, a 4-5 éves gyermek perspektívájából, alulról felfelé tekintve. Nevetve válaszolta, hogy a látszat nem csalt: fiatalon mindig stoppert, középhátvédet játszott a focicsapatban, mivel természetével könnyedén fejelgette vissza az előre ívelt labdákat. „Afféle helyi Lóránt voltam” – mondta, az *Aranycsapat* hátsó oszlopára, Lóránt Gyulára utalva. (De azt is tudta, hogy az a

* Szigeti József (1921–2012), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. (A szerk.)

csapat éppen hogy nem a „rúgd és fuss” beívelgető játékát játszotta, hanem sokkal inkább a rövid passzos, kombinatív támadásszöveget). Nos, Mészáros Istvánt „fejjátéka” nem a futballpályán, hanem a progresszív filozófiában nyújtott teljesítményével tette világhírűvé.

Amikor Lukács György tanársegédet keresett magának, apám és talán Király István voltak, akik őt ajánlották a Lukács szeminárium-ból:² „Lukács elvtárs, vegye maga mellé ezt a csepeli munkásfiút, nála tehetségesebb, ambiciózusabb tanársegédet aligha találhatnánk.”

Így is lett: Mészáros a felszabadulás után – egészen 1956-os emigrációjáig – ebben természetes közegben maradt, amely a marxista filozófiát komoly tudományként művelte. Eltérőn a mai viszonyoktól, e miliőben mindenki tudta, mi a filozófia, nem úgy, mint manapság, midőn a filozófusok nincsenek tisztában a filozófia saját, a szaktudományokétól eltérő ismerettárgyával (vagy egyenesen azzal érvelnek, hogy ilyen nem is létezik). Jobb esetben a szakfilozófiák felé, azaz a jog-, nyelv-, művészet-, tudományfilozófia stb. felé menekülnek, ami, persze, lehet dicséretes is, de semmi esetre sem zárhatja ki vagy helyettesítheti a filozófia mint olyan létezését, s azt nem is alapozza meg. Rosszabb esetben valaminő „posztmodern” álláspontról – túl kapitalizmuson, szocializmuson, modernitáson – utasítják el még a kérdésfeltevést is. Ami, persze, megválaszolható és megválaszolandó. Eltérőn a szaktudományoktól, amelyek az egész világot akarják birtokba venni, minél kisebb területek és részrendszerek megismerése útján (Bertrand Russel definíciójával szólva, „egyre kevesebbről és kevesebből egyre többet és többet” akarnak megtudni) – és ebben érnek is el komoly eredményeket –, a filozófia tárgya nem az egész világ, extenzív, terjedelmi teljességében, hanem a „világegész”, a maga intenzív totalitásában, strukturáltságával, funkcióival, értékrendjeivel, valóságos problémáinak és ellentmondásainak bemutatásával. Ahogy Hegel mondta: „A filozófia: saját kora gondolatokban megragadva”, amelyet csak az nem ért meg, vagy az értelmezi félre, akit nem érdekel az emberiség útja, az, hogy honnan jött, hol áll és merre tarthat.

Ott és akkor tudták, hogy az utóbbi, a „tarthat” tekintetében 1956 tragédiája és sorskérdése – a gyakorlati materializmus szempontjából – vízváltástonak bizonyult az „Öreg” (Lukács), apám és Mészáros István³ vonatkozásában: az államszocialista kísérlet és a világkapitalizmus állásával kapcsolatban különböző pozíciókat foglaltak el. Annak ellenére, tegyük gyorsan hozzá, hogy intencióik szerint,

mindhárman, életük végéig a marxista filozófia és filozófiai kultúra kimunkálásán és megújításán fáradoztak, keresve a világ megértésének és a cselekvés vezérfonalának szánt elmélet adekvát útjait. Érdekes megemlíteni, hogy mindegyikük mentes tudott maradni az afféle idézési kényszerpályától, amely – a nekem is továbbadott anekdota szerint – Mannheim Károlyra, a „tudásszociológia atyjára” nehezedett, még Németországban. Lukács és Mannheim találkozik Bécsben, beszélgetnek. „Mondja Mannheim, hogy van az, hogy maga annyi mindent átvesz tőlünk, de nem hivatkozik ránk. Hogy engem nem idéz, az még hagyján, de hogy Marxot sem? Miért van ez?” „Jaj, Lukács elvtárs – így Mannheim – ezek között a német egyetemi viszonyok között ahhoz, hogy az ember előre juthasson, rengeteg ma élő professzort kell olvasnom és idéznem, hogy elfogadjanak. Emiatt nem jut időm arra, hogy Marxot szövegszerűen visszakeressem. Elnézést kérek érte.”⁴

Nos, Mészárosnak nem voltak kötelező idézési penzumai, viszont képes volt filozófushoz méltó tömörséggel is átfogó képet adni a világállapotról, például a *Szocializmus vagy barbárság* előszavában, ekként:

Épp csak elhagytuk a XX. századot, amelyet a tőke legharsányabb apologétái „amerikai évszázadként” jellemeznek. Úgy hangoztatják ezt a nézetet, mintha az 1917-es októberi forradalom vagy a rá következő évtizedekben a kínai és a kubai forradalom, valamint a gyarmati felszabadító háborúk meg sem történtek volna, nem is szólva arról a megalázó vereségről, amelyet a hatalmas Amerikai Egyesült Államok közvetlenül szenvedett el Vietnámban. A fennálló rend kritikátlan védelmezői bizakodva, valóban arra számítanak, hogy nem csak az előttünk álló évszázad, de az egész következő évezred arra rendeltetett, hogy a *Pax Americana* megfellebbezhetetlen szabályai szerint teljék el. Csakhogy, függetlenül attól, mennyire a tőke javára alakultak az erőviszonyok az utolsó évtizedben, a XX. század fent említett nagy társadalmi földindulásainak – amelyekhez akadna még jó néhány hozzátennivalónk, pozitív és negatív egyaránt, beleértve a két világháborút – mélyen fekvő okaira nem hoztak megoldást a bekövetkezett fejlemények. Ellenkezőleg, az erőszakos elodázás minden újabb szakasza csakis súlyosbíthatja a tőkerendszer ellentmondásait, mind nagyobb veszélybe sodorva ezáltal az emberiség pusztá fennmaradását.

Társadalmi antagonizmusaink megoldhatatlansága, a tőke ellenőrizhetetlenségével párosulva, egy ideig még bízást gerjeszthet diadalittas légkört, s a maradandóság megtévesztő illúzióit keltheti, amiként a közelmúltban is. De előbb vagy utóbb szembe kell néznünk a halmozódó és pusztító módon fölérősödő problémákkal. Ha a következő évszázad valóban a tőke diadalmas „amerikai évszázada” lesz, az emberiségnek nem lesz több évszázada, nemhogy egész évezrede. Ennek semmi köze az „Amerika-ellenességhez”. 1992-ben annak a meggyőződésnek adtam hangot, hogy:

„[...] a szocializmus jövője az Egyesült Államokban dől el, bármily borúlátóan hangzik is ez. Erre próbáltam utalni a *Power of Ideology* utolsó szakaszában, ahol az egyetemesség problémáját taglaltam.* A szocializmus vagy egyetemesen érvényre jut, és ily módon minden térségre kiterjed, beleértve a világ legfejlettebb tőkés térségeit is, vagy nem következik el.”**

A súlyosan összefonódott, tartós megoldásért kiáltó problémákkal terhes, jelenlegi fejlődési fokot tekintve, csakis egyetemes módon közelíthetünk a kérdéshez. Ámde a tőke menthetetlenül igaztalan rendszere, erőltetett „globalizációja” ellenére *szervezetileg összeférhetetlen az egyetemességgel*, a szónak bárminő értelmében.⁵

Tehát a tőkés globalizáció nem fér össze a humanisztikus egyetemességgel, miközben a szocializmus jövője az Egyesült Államokban dől el. Nesze neked egyenlőtlen fejlődés: a *legerősebb láncszemben* dől el az emberiség útja, miközben ez az amerikai minta egyáltalán nem terjeszthető ki az emberiség egészére. Fenntarthatatlan volna. Miért? A válasz:

* István Mészáros: *The Power of Ideology*. New York, New York University Press, 1989, 462–470.

** *Marxism Today*, interjú a *Radical Philosophy* 62. számában (1992. ősz); újraközölve a *Beyond Capital* IV. részében (London, Merlin Press, 1995), idézet: 995–996.

Bolygónk emberi és anyagi tartalékainak rablógazdálkodó kiaknázása csekély számú tőkés ország javára éppenséggel *nem általánosítható* állapot, ... még ha át is lehetne írni az imperializmus történetét a valósággal szögesen ellentétesre, megfejelve a létező uralmi és függőségi erőviszonyok képzelt megfordításával *a fejletlen országok javára*, ha így általánosítanánk bolygónk korlátozott erőforrásainak rablógazdálkodással folyó hasznosítását – ami máris óriási károkat okozott, holott jelenleg csupán a privilegizált kisebbség gyakorolja –, ez az egész rendszer azonnali összeomlását idézné elő.⁶

Mészáros nagy ívű munkásságáról

Ha az egyszerűbb oldalával, szellemi termelésének mennyiségi bemutatásával kezdjük munkássága rendkívüli értékeinek számbavételét, Mészáros mutatói akkor is impozánsak – noha evvel közel sincs még kész a leltár. Az biztos, hogy 1964 és 2014 között 18 eredeti monográfiája jelent meg, amelyekre 14 000 hivatkozást közöl a *Google Scholar* alapján a *Wikipedia*. Ezek között van hat olyan monográfia, amelyeket eredeti írott nyelvén, angolul legalább 25-ször adtak ki. Munkái tucatnyi idegen nyelven, így németül, spanyolul, portugálul, olaszul, kínaiul, sőt, párszi és hindi nyelven is számtalan kiadást értek meg. Csak az utolsó tizenöt évben több mint hatvan művel gyarapította publikációit. Amikor utoljára találkoztunk – családilag látogattuk meg őt 2015 májusában Ramsgate-ben – meggyőződhettem, hogy egy párját ritkítóan szorgalmas ember hozta létre ezt az impozáns életművet. Éppen a modern állam elméleti kérdéseivel foglalkozott („az állam a tőkerendszer politikai vezénylő struktúrája” – definiálja egy helyütt), s mutatta hatalmas mennyiségű, de rendezetten tagolt jegyzeteit, amelyeket kalligrafikusan is szép kézírásával, A/4-es nagyságú papírokon vagy füzetekben írt egykor. A szövegszerkesztő korában pedig nem egy munkáját maga tördelte be – azt is megtanulta. Igazán meglepett, hogy olyan munka is szerepelt jegyzeteiben, amit (vagy aminek előzményét) még egyetemista koromban tanultam államelméletből, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán.⁷ Nem tudom könyvének kéziratát mennyire fejlesztette ki vagy fejezte be, ezt már csak a hagyaték gondozói tudják megválaszolni. Ugyanis hosszabb tartamú látogatásomat – 2016. november 12-én és 14-én váltottunk utoljára levelet – éppen a marxista államelmélet megvitatására for-

dítandó perspektívával terveztük. Fontos körülmény, hogy István pontos napi életrend és beosztás mellett – reggeli, korai és délelőtti munka, sajtó, ebéd, délutáni munka, séta – egy „remete szorgalmával” (saját kifejezése) dolgozott, legalább napi 12 órát. 85 éves volt ekkor, kissé el is szegyltem magam: én fénykoromban sem bírtam naponta ennyit dolgozni.

Mészáros Lukács György azon kevés tanítványa és munkatársa közé tartozott, akik egész életükben és életük egészében marxisták maradtak: keresték a tökefelhalmozáson és az értéktöbblet magánelsajátításán nyugvó, polgári társadalmi berendezkedés humanista alternatíváját. Impozáns szellemi teljesítménye a magyar irodalmi és filozófiai kultúrát is gazdagította, a *Szatíra és valóság* című, 1955-ben megjelent esztétikai elemzésétől,⁸ az 1956-os emigrációját követően olaszul írt és 2004-ben végre magyarul is megjelent *József Attila és a modern művészet* c. művéig.⁹ Ebben nemcsak a költő indulását és fejlődését vizsgálta fel, hanem a nagy forradalmi költészet rangját és a modern művészet disszonanciáját is, amely igaz mértékeit a mindenségben keresi.

Az egyes művészek eredetisége, amely műveik specifikus jellegeből rajzolódik ki, alapjában véve nem más, mint az illető különös művész eredeti helyzetéhez illő disszonancia... a különös műnek ez a disszonanciája egyfelől a konkrét történelmi-társadalmi helyzet közvetlen impulzusaiból és ösztönzéseiből ered, másfelől pedig a „művészi személyiségből”. Így a dialektikus egységben az előbbinél az állandó („történelem”, „kor”, „társadalom”) és a *változó* (egyes történések, a folyton módosuló, adott nemzeti helyzethez történő közvetlen és nyilvánvaló vonatkozásaikkal) tényezők közül a hangsúly szükségképpen az *utóbbiakon* van.¹⁰

A műalkotás hangnemének különössége, avagy hangvételének eredetisége a tényezők dialektikus korrelációjának az eredménye a történelmi-társadalmi oldal és a művészi személyiség között, ahol a művész mentális struktúrája nemcsak a helyzet, körülmények készleteiből, hanem magából az alkotási folyamatból is erőt merít, ha valóban érzékeny, jelentékeny alkotóról van szó. József Attila költészetének pedig szembe kellett néznie az ellenforradalmi, Horthy korszakbeli helyzettel, ahol és amikor a kor objektív követelményei konfliktusban álltak, konfliktust provokáltak művészi személyisége,

benső hajlamai, késztetései között, amelyet éppen „a derű utáni erős vágyakozása, a megnyugvás pillanataira való áhítozás, a játékoság és zavartalan tűnődés nyugalma iránti vissza-visszatérő nosztalgia jellemzett, (és) durva összeütközésbe került mindezek vehemens tagadásával a kor tendenciái részéről.”¹¹

Ennek ellenére, egyfajta „muszáj-Herkulesként” jut el grandiózus műveiig, problémaföltevéseinek egyetemességéig, amelyek az alkotási folyamatban az egyedi, egyszeri ihletettségtől kapták meg esztétikai értéküket, minőségüket. Nem lehet nem idéznünk – Mészáros esztétikai esszéjével együtt – magát a költőt, a LEVEGŐT!-ből (1935):

Oh, én nem így képzeltem el a rendet.

Lelkem nem ily honos.

*Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.*

*Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.*

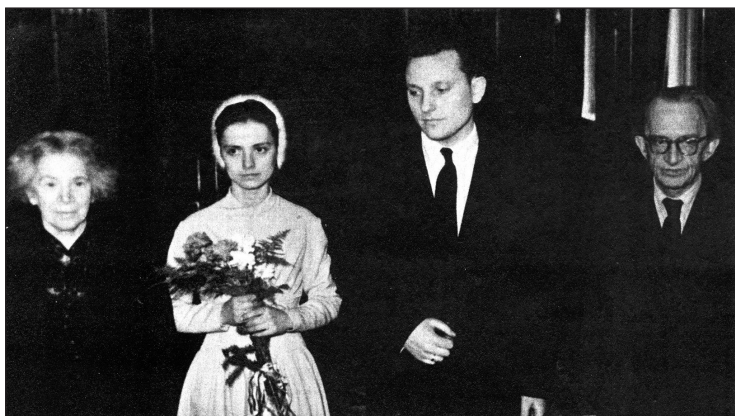
[...]

Az én vezérem bensőmből vezérel!

*Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk mig vágyat érlel,
nem kartoték-adat.*

*Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!*

Mészáros a legkomolyabb klasszikus filozófiai témák – a marxizmus elidegenedés-elmélet bemutatása (*Marx's Theory of Alienation*),¹² a Hegel–Marx–Lukács viszony tisztázása, Lukács dialektikafogalma, a társadalmi struktúra és a tudatformák összefüggéseinek elemzése – mellett számos jelenkori témakört vett szellemi birtokába. Így J. P. Sartre munkásságának jelentőségét (*The Work of Sartre: Search for Freedom*),¹³ az ideológia hatalmának jellemzését (*The Power of Ideology*)¹⁴ a *single issue* társadalmi mozgalmak „röghöz kötöttségét”, a Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva (Napvilág Kiadó, 2005) kérdését, vagy éppen a polgári ökonomikusok (Jevons, Hayek, Marshal, Friedman) kritikáját. *Opus Magnum*a, a *Beyond Capital* első ízben 1995-ben jelent meg Londonban,¹⁵ és mint más, számtalan kiadást megért műveit is, tucatnyi nyelvre fordították le.

Mészáros István és Donatella Morisi esküvője (1956), háttérben a két tanú: Lukács György és felesége, Bortstieber Gertrúd.

Felfogásában a jelenkori kapitalizmust strukturális válság jellemzi, amelynek társadalmilag ellenőrizhetetlenné vált viszonyai teszik indokolttá a szocializmus felé való átmenet elméleti lehetőségeinek kutatását, beleértve a szocialista kritika és a szocialisztikus kísérletek történelmi örökségének feldolgozását. Mészáros a klasszikus hagyomány szisztematikus továbbépítőjeként a filozófiai szintű és igényű kapitalizmuskutatás egyik, sőt, talán legnagyobb jelenkori alakja. Nézzük meg közelebbről is ezt a teljesítményét.

Milyen a tőkerendszer és mi lehet a tőkén túl?

Nem hagyható magyarázat nélkül, hogy Mészáros – mint már érintettük – több tematikai irányban is kiterjeszkedő életművének vázlatos bemutatása és értékelése kapcsán miért *filozófiai* igényű és szintű kapitalizmuselemzésről beszélünk? Nos, azért, mert itt lényeges szempont a *Si duo faciunt ideam non est ideam*¹⁶ belátása. Elképzelhetetlen áradata és műfaja van a kapitalizmus történetével, nemzeti és regionális változataival és jelenkori állapotával, válságai-val foglalkozó műveknek, vagy éppen ökonómiai vagy szociológiai elemzéseknek. Egyik megközelítésem szerint, a határmegvonásokat a gondolati-módszertani alapok felől lehet elvégezni. „A létezőnek még részleges tagadását is csupán az általános társadalmi komplexumról kialakított, összefüggő stratégiai nézet alapján lehet elfogadhatónak és jogosultnak tekinteni”¹⁷ – idézhetjük módszertani belátását, amely egyben egyik fontos elhatároló ismérv nemcsak a kapitalizmuskutatás

polgári, apologetikus módozataitól, hanem a nemesebb szándékú reformer kísérleteiktől is. Két értelemben is. Egyfelől, Mészáros, amikor a tőkerendszerről mint a „társadalmi anyagcsere-újratermelés tőkés módjára”-ról beszél, elemzése a berendezkedés egészére irányul, azaz *rendszerkritikai* természetű. Jelentős közgazdászok jelentős művei – így a főként Franciaországban és az USA-ban honos *szabályozási elmélet* képviselői (M. Aglietta, R. Boyer, David Kotz)¹⁸ – vitték el vagy egészítették ki a marxi megközelítéseket egyfajta keynesiánus problémavilág felé, fenntartva azt az elgondolást, hogy a rendszer politikai, gazdaságpolitikai és jogi szabályozó eszközökkel jobbítható. 1945-től 1973-ig több-kevesebb indokkal valóban gondolhatták, hogy az efféle törekvéseknek a centrumban voltak eredményei, hiszen kétségtelen, hogy a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államai érték el sikereket a viszonyrendszer stabilizálásában, s az uralmuknak alávetett osztályok életszínvonalának és életminőségének emelésében. Az elmúlt 25-40 évben – szimptomatikusan 1979–1980 után azonban – a Thatcherrel és Reagannel beállt politikátörténeti fordulat és az 1989/1991-es összeomlás, továbbá a 2008-as válságok után (az európai neoliberális, az USA-ban neokonzervatív ihletettséggű globalizációs fordulat következtében) a kapitalizmus valódi alaptermészete sokkalta jobban előtérbe került, mint a némiképp már a vegyes gazdaságok felé tartó és az államszocializmusok által kihívások elé állított, letűnt korszakban volt. Mészáros munkásságának ma különleges aktualitást ad – a szerző személyes tudásán, impozáns anyagismeretén és műveltségén túl is –, hogy a tőkerendszer „tisztá formái” empirikusan, a jelenségvilágban újra kivirultak. „A tőke” immanens mozgási törvényei lépnek elé, de azokat immáron nem a XIX. században, a legfejlettebb mintaországon kell tanulmányoznunk, mert a „világ kis zugától” a „tőke globális emelkedésének” tetőzéséig jutottunk – Mészáros (a tetőzést illetően, szerintünk), persze, nem vitathatatlan álláspontja szerint.

Mészáros radikalizmusa nem sokra becsüli a „tőke keynesiánus szociáldemokratizálásának” és a jóléti államnak a teljesítményeit, és nem osztja a kapitalizmus összeférhetőségét sem az igazi, *lényegi* demokráciával (ahogyan az államszocialista kísérleteket is – a többlet politikai elsajátításának okából – az általa kidolgozott tőkerendszer koncepció részének tekinti). Számára a demokrácia nem a vezetők kiválasztásának *módjára* vonatkozó fogalom, hanem a társadalmi demokráciáé, az öngazgatásé, ahol a kategória nem veszti el történelmi, eredeti – a szocialista és munkásmozgalmak számára mérvadó – tar-

talmát. Nála a demokrácia megmarad az anyagi és szellemi javakhoz történő valóságos hozzáférés fogalmának, annak, amit a társadalmi egyenlőség osztályszintű, marxi értelme jelentett. Anélkül, hogy ezt a rendszert jellemző átfogó kritériumot el lehetne tüntetni az esélyegyenlőség eredendően talán weberi ihletettségu, a valószínűséget mérték nélkül hagyva nem sok mindenre, vagy éppen semmire sem kötelező fogalmával, (amely mára széleskörűen elterjedt, politikai dilettánsok által használt fogalommal vált). Ez a kíváncsú fejlemény pedig csak a tagolt egész mozgásának következménye lehet, ami nem állhat be a tőkerendszer alapján: *nem fér össze vele*, azaz meg kell tudni haladni. Kizsákmányolás, elidegenedés, állam, fegyverkezés, háborúk (például a terrorizmus elleni fellépésre hivatkozva; Afganisztán és Irak); az emberiség szervesen teste, az ökoszisztéma lepusztítása nem a szabályozási formákból és tartalmukból, hanem döntően a társadalmi újratermelés struktúrájából fakadó jelenségek. A tőkerendszer ezen a problémaszinten nem ellenőrizhető, nem uralkodhatunk rajta. Másutt kell keresni a nagyon is létező és fájó problémák kulcsát. A társadalmi anyagcsere újratermelés egészében.

Mészárosnál ez a program módszertanilag a marxi alapokon teljesíthető. Nem szaktudományos elemzések, hanem a filozófiai általánosítás terepén kell mozognunk hozzá. Itt említendő meg, hogy Mészáros nemcsak Marx, hanem Lukács György tanítványa is. Szemben azonban a budapesti iskola tagjaival – ami felfuttatott és

Mészáros István és Ágárdi Péter a Lukács Archívumban, a Lukács György-díj átadásakor (2006. január)

Mészáros István és Szigeti Péter (2015. május)

hatásos politikai funkciója miatt roppant sikeres megnevezés! –, ő nem a polgári liberalizmusnál kikötő, prokapitalista tanítvány, hanem a mester baloldali morálját és antikapitalista elkötelezettségét magas intellektuális nivón őrző és továbbfejlesztő tudós. Szereti Lukácsot, elemzi az ifjú Lukács híres, reprezentatív művét, *A történelem és osztálytudat*ot, de mesterénél is jobban szereti az igazságot. Mai távlatból véve, az egyenlőtlen fejlődés és a leggyengébb láncszem

lenini koncepciójának legmagasabb szintű filozófiai általánosítását egykor (1923) Lukács György adta. Fontos azonban az a gondolati ív is (Hegel–Lukács–Marx), ahogyan ez a téma nála terítékre kerül. Kompozíciós értéke van ugyanis. Magam azt gondolom, hogy a komoly marxista filozófia valóban Hegel – a klasszikus német filozófia betetőzője – megszüntetve-megőrzését, tehát meghaladását, egy materialista lételmélet és társadalom-felfogás kidolgozását jelentette és jelenti. Vannak másféle marxi alapozású filozófiák, de a filozófia lényegét illetően – tehát az alapvető ontológiai, ismeretelméleti és logikai kérdések természetét, az itt meglévő problémákat illetően – a hegeli dialektika kritikai elsajátítása ma is megkerülhetetlen feladat. Így van ez más fontos princípiumokkal is, például a történetiség-felfogással. E vonatkozásban bizvást oszthatjuk Mészáros Hegel-kritikáját. Egyszóval: úgy kell marxistának lenni, hogy nem megkerüljük, hanem meghaladjuk Hegel – Marx felől.

Mészárosnál is ez történik. Rámutat, hogy a hegeli történelem-felfogás az első, amely az emberiség történelmét önteremtő folyamatként, s az egymással érintkezésben lévő nemzetek történelmét *világtörténelemként* fogta fel, noha ezt az eszme önfejlődésének objektív idealista misztifikációja formájában tette, s ezt lezárulni látta a polgári társadalom létrejöttével, amennyiben az „általános, maradandó tőkét” Hegel olyan tökéletes közvetítési formának fogta

fel az egyes individuumok önző partikularitása és az elvont általánosság ésszerűsége között, amely a történelem végét jelenti. Egy olyan állapotot, amelyben az eszme továbbhaladásának szükségszerűsége a világ immanens végcéljához ér, s ezt a végcélzt kell megvalósítania. Az ésszerű belátása e megtett útnak pedig végállomás: „megbékélés a valósággal”. Nos, Mészáros nem az öregkori Hegelt követi. Érett filozófusként nagyon is „ifjúhegeliánus”: nem kriticista, hanem a megalapozott radikális filozófiai kritika nevében jár el. Rámutat, hogy az egyedi és az általános hamis közvetítése Hegelnél azért és annyiban hamis, mert: 1. az igaz ugyan, hogy minden társadalmi alakulatban lejátszódik az újratermelés kölcsönös függésében valóminő közvetítés – a káoszként összeütközők között szükségképpen valamiféle összhang jön létre –, de éppen „a közvetítés specifikuma szabja meg a történelmileg ellentétes társadalmi érintkezési módok alapvető jellegét”.¹⁹ A tőkeviszony a „társadalmi anyagcsere-ellenőrzés történelmileg sajátos módja”, ahol az egyének egyik osztálya termeli meg a nemzet gazdagságát, a végrehajtás azon alárendelt funkciójában, amelyet a tőkét megszemélyesítő polgári osztály tagjai parancsnokolnak: a közvetlen termelőktől elidegenített termelési eszközöket és működtetőjüket irányítják, ellenőrzik és szabják meg az elosztás módjait, formáit. Akár nagyon furcsa kölcsönviszonyként, „Hogy egy jellemző példát vegyünk, a »bóvlikötvények« kitalálója (egy Wall Street-i »pénzügyi varázsló«, név szerint, Michael Milken) egy év alatt akkora összeget zsebelt be, amennyi megfelel 78 000 amerikai munkás bérének”.²⁰ Ez is emberek közötti társadalmi kölcsönviszony tehát – kötvény formájában élősködő közvetítéssel.

Ily módon, az árugazdaságban lejátszódó közvetítés, a különös munkák eredményének piac által közvetített elvont kölcsönviszonya „strukturálisan védett kizsákmányoló hierarchiát” takar. Úgy is mondhatnánk, hogy az áruviszony *mint értékviszony* csak közvetítési formája az áruviszonynak, mint történelmileg fennálló, tehát korántsem örök magán *elsajátítási viszony*nak.

A *Történelem és osztálytudat* elemzése már az Első részben terítékre kerül, noha a későbbiekben, a Második részben is folytatódni fog. Mi a jelentősége? Az, hogy Mészáros, akárcsak a későbbi lukácsi önkritika, tudja, hogy a mester itt „hegelibb” akart lenni magánál Hegelnél is. Mészáros ebből fontos dolgokat vezet le. Az első világháborút követő forradalmi hullámok elmúltá után is el kellett kerülni a „romantikus pesszimizmus” kelepcéit, s történetfilozófiai nívón fenntartani az entellektüelek számára a szocialista perspektívát. Kellő lelkiezővel

kiállni a haladás mellett, amely minden ellentmondásossága dacára végül is győzni fog, még ha ez „erkölcsi szférában lejátszódó tragédiát jelentett” is akkortájt.²¹ Hozzátehetjük: ma is ez a helyzet. Éppen ezért okkal és joggal hivatkozott ebben a tekintetben Hugo Chavez Mészárosra, és tegyük hozzá: egyben szabatosan kijelölte munkássága eszmetörténeti helyét.

Mészáros István olyan ember, aki megvilágítja az utat. Annak az elgondolásnak a velejét ragadja meg, amelyet azért kell magunkévá tennünk, hogy túljussunk azon a defenzív magatartáson, amelyben a világ népei és forradalmi mozgalmi leledzenek, és a világon mindenütt átváltsanak az offenzívába, a szocializmus felé törő mozgásba.²²

Mészáros Lukács-kritikája elsősorban annak szólt, hogy műve azért és annyiban reprezentatív, mert egyfelől a leggyengébb láncszem és az egyenlőtlen fejlődés problematikájából – azaz szükségből – *erényt* csinál, másfelől osztja a kívülről bevitt osztálytudat lenini (tegyük hozzá: Karl Kautskytól átvett) elgondolását. Ebben Hegelhez való csatlakozást lát, amennyiben Hegel *szupraindividuális* szubjektuma Lukácsnál *transzindividuális*, kollektív szubjektumként lép elénk a műben, mégpedig erkölcsi imperatívusz hordozójaként hiposztázált nagybetűs *Párt*-ként.²³

Nos, igaz, hogy a lenini pártelmélet, amit Lukács filozófiailag általánosított, valóban túlterhelte az élcsapat típusú, egykor valóban új és történelmileg akkor roppant hatásos képződményt. Ma már valóban tudjuk, hogy nem volt és nem is lehetett a „Párt” a valós társadalmi demokratizmus pótléka, s nem lehetett az az *organon* sem, amellyel a viszonylagos elmaradottság problematikáját történelmileg *ad acta* lehetett volna tenni Közép-Kelet-Európában, *mást csinálva* utolérni-lehagyni a centrumkapitalizmust. Legalábbis ez a saját álláspontom. Az is igaz, hogy Lukács e művében eszményített képet festett a folyamatban lévő fejlődés inherens lehetőségéről. Valóban, olvasható munkája a messianisztikus marxizmus reprezentatív műveként,²⁴ ahol a „Párt” helyettesíti a fejlett munkásosztályt – annak oroszországi, *de facto* hiányában. Abban azonban nem vagyok bizonyos, hogy ennek a problémának alapvetően a túláltalánosított hegelianus kiindulópont lenne az oka. A szubsztitucionalizmus, azaz a behelyettesítés mögött inkább valóságos problémákat látok, amit a munkásosztály posztulált idealizálása a „Párt”-tal szemben – nem vált ki egyenértékűen.

Továbbá, ha az ember Gramsci szervesértelmiség-felfogására gondol – s ezt jó okkal teheti, mert az is lenini alapú elgondolás, ugyanazon időszakból –, akkor az osztály „szerves értelmiségének” Gramsci féle fogalma, amely – a barbárságot felváltó egykori kereszténységhez hasonlóan – az új hegemonia potenciális hordozója, ahol a hegemonia per definitionem = „intellektuális és morális meggyőző fölény”, akkor a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés vezénylő struktúrájának a „Párt”-tól elvonatkoztatva is meg kellene legyen az új rendet legitimáló funkciója. Ennyiben tehát a kívülről bevitt (vagy hozzárendelt) osztálytudat kérdésén nemigen lehet túllépni.²⁵

Tehát: vissza Marxhoz, de úgy, hogy a ma álláspontjáról vegyük szemügyre annak föltáratlan, alternatív jövőképét: mégpedig a tőke globális emelkedésének tetőzésekor, mert hogy Mészáros szerint *itt vagyunk*: a globálisan telített monopoltőke korában, annak emelkedésének végén. Az egyenlő fejlődés nem problémátlan aktualitásával,

amikor a termelőerők általános kifejlődése a tőke uralma alatt nem csupán az „egyetemes érintkezést” hozza magával a világpiac keretében, hanem [...] *valamennyi népben egyidejűleg létrehozza a „tulajdon nélküli tömeg jelenségét (általános konkurencia)”* is. Másodszor pedig, az előbbi folyományaként, azt hangsúlyozta, hogy „a kommunizmus empirikusan csak az *uralkodó népek* tet-

Mészáros István és brácsaművész lánya, Susie az *Eszmélet* rendezvényén, a Kossuth Klubban, A tőkén túl bemutatóján (2010. október)

teként »egyszerre« és egyidejűleg lehetséges”. Az a terület, ahol az „uralkodó népek” várhatóan egyidejűleg fognak cselekedni, Marx szemében Európa volt.²⁶

Egykor az egyenlőtlen fejlődés bonyodalmai nélkül, ami viszont azóta határozottan előállt, a tőke (nemzetek közötti verseny; imperialista terjeszkedés; államközi rivalizálási szint, két világháborúval) és a *munka* oldalán (extraprofit és következményei) is. Az egyenlőtlen fejlődés abszolút törvényének azonban minden társadalmi forma alá van vetve, ami a tőkerendszerben roppant destruktív módon érvényesül, mert belső struktúrájának antagonisztikus jellege van. Ez pedig mindenben áttör, a *termelés* és az *ellenőrzés*, a *termelés* és a *fogyasztás*, a *termelés* és a *forgalom* ellentmondásos mikrokozmoszaiban. Az állami szabályozás felszínes és időleges sikerei – például a II. világháború utáni szervezett kapitalizmus integrációjaként – csak múltó fejlemények, az alapstruktúra önromboló, antagonisztikus természetéhez képest. Ez áll Mészáros érdeklődésének kitüntetett figyelmében. A tőkerendszer feletti társadalmi kontrollt tartósan nem lehetséges teljesíteni, sem nemzetállami keretben, sem a globális kapitalizmus keretei között, valaminő „világkormány” – erkölcsileg akár javallatos – ellentéteket harmonizáló, beavatkozó ügyködésével. Az agreszív neoimperializmus mai megnyilvánulásaként pedig az USA és szövetségeseinek „új világrendjét” látjuk – számukra, de nem az emberiség számára kívánatos – kínált megoldásként. A tőkerendszer önpusztító erői félelmetesek és kezelhetetlenek, sem az éhezés, sem a környezet fenntarthatósága, sem a háborúk elkerülésére, sem az emberi és a nőemancipáció megoldására nem adnak objektíve tartós teret. A társadalmi ellenőrizhetetlenség csap át eldologiasodásba és elidegenedésbe, abba, hogy a munka társadalmi felszabadítása nélkül a külsővé és idegenné vált tőkeviszony önmozgása maga alá rendel minden emberi tevékenységi területet: szabadidőt, művészetet, sportot, tudományt, nemek közötti viszonyokat. A tőkeviszony totalizálja a társadalmi élet összes területét, és pusztít. A prekapitalista viszonyokat még nagyfokú önellátás jellemezte az anyagi termelés és ellenőrzés tekintetében. Ugyanakkor a tőkeviszony a termelő erőket soha nem látott mértékben és egyetemesen fejlesztette ki. Közben az önellátás és az ellenőrzés összeomlott, s fokozatosan táguuló újratermelési kapcsolatoknak és meghatározottságoknak engedett utat, ami azután magával hozza az elidegenedés és az eldologiasodás általános elterjedését is.

Mészáros István az *Eszmélet* folyóirat rendezvényén, a Kossuth Klubban, *A tőkén túl* bemutatóján (2010. október)

Ami kiváltképpen fontos itt most számunkra: tengernyi változást hozott az átváltás a „*nulle terre sans maître*” (nincs föld hűbérúr nélkül) középkori közmondásban kifejeződött föltételekről a „*l'argent n'a pas de maître*” (a pénznek nincs ura) mondásban kifejezettekre. Ez ugyanis egy radikális irányváltás folyamatát jelzi, ami a teljesen kifejlett tőkerendszerben jut el a végső betetőzésig.²⁷ Ahol már globális tőkerendszerről beszélhetünk, aminek *alárendelődik az emberiség teljes munkaereje*.

A női emancipációnak a formális jogegyenlőség és az esélyegyenlőség gyakran apologetikus megközelítésével szemben, éppen a *lényegi* (materiális) feltételrendszer átalakítását kellene jelentenie. A „természetes beállítódások” – nevezzük így a férfiuralom női reflexeit – ugyanis az újratermelési folyamat fennálló rendszerének elidegenítő parancsolatait képezik le, azokkal ekvivalensek.

[A tőkerendszerbeli] „reproduktív mikrokozmoszoknak” képeseknek kell lenniük beilleszkedni az átfogó egészbe, amelyről elképzelhetetlen, hogy lényegi egyenlőség alapján működjék. A legkisebb reproduktív *mikrokozmoszok* is kötelesek hibátlanul kivenni a részüket az általános társadalmi anyagcsere-funkciók gyakorlásából, amibe nem csupán a faj biológiai újratermelése és az egyik nemzedékből a másikba való rendezett tulajdonátvitel tartozik bele. Nem kevésbé fontos e tekintetben az a kulcsszerep, amelyet a fennálló társadalmi újratermelési rend értékrendszerének reprodukálásában játszanak.”²⁸

A hierarchikus, tekintélyelvű, internalizált szolgálatteljesítés „tudom, hol a helyem a társadalomban” konzervativizmusa csak akkor lenne meghaladható, ha a nőmozgalmak nem a felszínes következmény-problémákat, hanem a rendszer egészét, annak strukturális konzekvenciáit céloznák meg átalakítani. Igen, egyetérthetünk Mészáros okfejtésével, amiből következik számomra: az egyoldalúan torzító, extrém feminizmusokkal szemben – például „a gyermeknemzés pusztán a férfitársadalom csele a nők elnyomására” (például a radikális feministánál, Catharine A. MacKinnon-nál) – maradjunk „a nő emancipációja, a társadalmi emancipáció fokmérője” August Bebel megértette helyes szemléleténél.

Az államszocializmusok történelmi jelenségként való értékelésében,²⁹ vagy a kapitalizmus teljesítőképessége határainak és mai arculatának problémái tekintetében a világszisztéma-kutató iskolához csatlakozva (Marxot nemcsak elrontani lehet!),³⁰ nem mindenben osztjuk a Mészáros István okadatolásait, polémiáit, megoldásait. A döntő problémát illetően azonban teljes mértékben egyetértünk. Mészáros ugyanis tartja magát az eredeti marxi intenciókhoz: *a munka társadalmi felszabadítása nélkül nem képzelhető el az ember emancipációja*. Ezért keresni kell a társadalmi anyagszere-termelés azon módozatát, ahol meghaladható az önpusztítónak jellemezett, antagonisztikus

Mészáros István brazil kiadója, a Boitempo Editorial munkatársainak társaságában

alapstruktúra, amely sem a fetisiszta kapitalista árucserre különböző alakzataiban, sem „a szovjet típusú posztkapitalista tőkerendszerben” nem történt meg. Miért nem? És mi lehet a tőkén túl?

A társadalmi anyagcsere rendjében az ember és a természet közötti elsődleges közvetítést nem bízhatjuk rá azokra a másodrendű, ördögi és végső elemzésben destruktív közvetítési körökre, amelyekkel a termelés és az ellenőrzés, a termelés, a forgalom a fogyasztás közötti antagonizmusok a tőkerendszerben mozognak, szerveződnek. A tőke szerves, körkörösön önfenntartó rendszerének megszüntetése nem lehet egyetlen politikai, az államot megdöntő, forradalmi aktus. A tőke és benne a teljes piaci mechanizmus kiiktatása szükséges a társadalmi anyagcsere folyamatból, amelyet a társult termelők öngazgatásának kellene/kellett volna felváltania a kapitalizmus megdöntése után, a bővített újratermelés mellett. „A szocialista rend pozitív önmeghatározó ellenőrzési módját” csak folytonos önkorrekciókkal, permanens forradalomban lehet kifejlesztenie a munkának, a termelés igazi szubjektumának.³¹ Milyen célból? Idézzünk az Első rész előszavából:

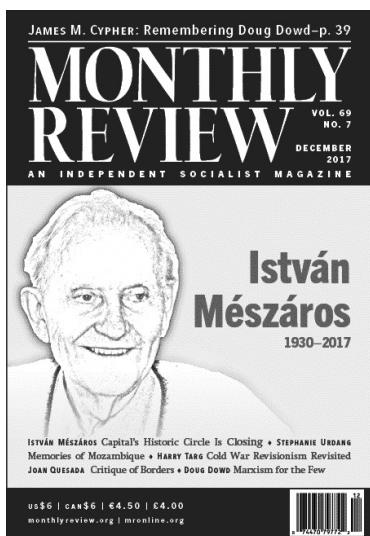
A munkafolyamatot minőségorientáltan szabályozni a társult termelők által, ahelyett, hogy előre meghatározott és gépiesen mennyiségben megszabott termelési és fogyasztási célokat kényszerítenének rájuk politikai vagy gazdasági eszközökkel; szocialista számvitelt és valódi tervezést kialakítani *alulról*, ahelyett, hogy koholt átlterveket erőszakolnának a társadalomra *felülről*, amelyek szükségképpen végrehajthatatlanok maradnak az ilyen rendszer meghaladhatatlanul *ellenségeskedő* jellege miatt; a társadalom tagjai között *tervszerű tevékenységcsere* révén közvetíteni, ahelyett, hogy önkényes politikai irányítással osztanak el mind a munkaerőt, mind a javakat, ahogy a szovjet típusú posztkapitalista tőkerendszerben, vagy fetisiszta árucserével, ahogy a kapitalizmusban; [...] lehetővé tenni a társadalom tagjainak felelősségvállalását döntéshozatali hatalmuk gyakorlásán keresztül, ahelyett az *intézményesített felelőtlenség* helyett, ami jellemzi és mételyezi a tőkerendszer minden változatát: ezek a szocialista alternatíva fő működési elvei.³²

Így értékel a filozófus.³³

A filozófia tehát saját általánosítási szintjén és benne a marxista filozófia saját különösségével, – eltérően a szaktudományoktól, de még a gazdaság- és társadalomkutatásból építkező társadalomelmélettől is különbözve – jó százötven éve létező, kifinomult tematikai és módszertani álláspontokról keresi a megoldásokat az e társadalmi formáció által felvetett problémákra, amelyeket Mészáros munkássága nyomán jelzésszerűen, közel sem kimerítőn tárgyaltunk. Mészáros is csatlakozott a másfélszáz éves hagyományhoz és azt építően továbbvitte. A marxizmus „nagy öregjei” – Ernst Mandel, Samir Amin, Mészáros István – hajlamosak arra, hogy belülről építkezzenek, azzal az előnnyel, hogy ez a szellemi magatartás koherens, átgondolt életműveket eredményezett. Azt azonban sajnálhatjuk, hogy egymás munkáit nem igazán tanulmányozták, nem építették be gondolatrendszerükbe. Nem mentek túl egymásra vonatkozóan alkalmoszerű reflexiókon.

Örömteli, hogy Mészáros István könyveivel végre hazaérkezett, értékelték többen is, helyesen (az Agárdi–Andor szerzőpár,³⁴ Tamás Gáspár Miklós). Vele a marxizmus erősödött, akkor is, ha a retrográd, hazai szellemi légkörben nem érhet el olyan elismerést, mint „azokban a régiókban, ahol a legérdekesebb változások zajlanak: Latin-Amerikában és Dél-Ázsiában. Latin Amerikában állam- és kormányfők, pártkongresszusok és a civil társadalom »új szociális mozgalmak« tömegrendezvényeinek szónokai beszélnek Mészáros elméleteiről” – állapította meg Tamás Gáspár Miklós.³⁵ Műveinek hatástörténete óriási, további kutatást igénylő feladat.³⁶

Mi – a 28 éve (újra)indított s azóta folyamatosan megjelentetett *Eszmélet* folyóirat szerkesztői és olvasói – nemcsak a nagy marxista filozófus társadalmi és politikai gyakorlatot ösztönző teljesítménye előtt tisztelgünk, és nemcsak abban jártunk az élen, hogy fő művét és számtalan tanulmányát tettük közzé. Hanem vállaljuk azt a hagyományt, azt a progresszív szellemiséget is, amelyet az *Eszmélet* egykori életre hívása is képviselt. „Szerkesztőbizottságát – először lehettünk tanúi Magyarországon ilyen széles s valóban eszmei összefogásnak – Bernáth Aurél, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György alkották. A szerkesztőbizottság 1956 nyarán kezdte meg működését és Mészáros Istvánt választotta a folyóirat felelős szerkesztőjéül. Több hónapos huzavona és hadakozás után a legfelső hatalmi szervek végül is engedélyezték az ESZMÉLET megjelenését” – írta

1989-ben, a „második” *Eszmélet* 1. számában a folyóirat szerkesztőségé.³⁷

Mészáros István szorgalmas élete, rendíthetetlen munkamorálja is példaértékű, amelyet a nemzetközi mozgalom életéhez kapcsolódó jelenléte szervesen kísért. Meggyőződésünk: emléket a nagy ívű gondolati-filozófiai munkásságához kapcsolódás nemcsak fenntartja, hanem szellemi örökségét alkotóan tovább is fogja vinni.

Jegyzetek

- ¹ Adam Ferguson: *An Essay on the History of Civil Society*. A new edition. Basil, 1789
- ² Sokan (például Rezső Margit, Révész Éva, Vitányi Iván, Heller Ágnes, Hermann István, Almási Miklós) vettek ezen részt 1946 és 1949 között, „akikből később hosszabb-rövidebb időre a formálódó magyar szocialista kultúra hasznos munkása lett” – írja Szigeti József: *Intellektuális önéletrajzom*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000, 369.
- ³ Mészáros helyzetértékeléséről lásd a Chris Arturnak és Joseph McCartney-nek adott interjút a *Radical Philosophy* 1992. évi 62. (őszi) számában, amelyet magyarul a *Magyar Filozófiai Szemle* közölt „A marxizmus ma” címmel, Keresztes György fordításában (1998/4–5–6. összevont szám), 680–681. <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00002/9846mesz.html#1>. Az interjút rövidítve újraközölte a *Monthly Review* (44. évfolyam, 11. sz., 1993. április). Ez a változat került be, Csala Károly fordításában, *A tőkén túl* Negyedik részébe (A tárgyalat témákhoz kapcsolódó tanulmányok), Budapest, L’Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 162–173.
- ⁴ Mészáros egyik recenziójában, ahol mitológiának tekinti azt az álláspontot, amely szerint a *Vasárnapi Kör* tagjai között a háború után is fennmaradt volna a „közös vitaalap” és a „kommunikációs háttér”, így adja vissza a fenti történetet. „Lukács egyszer azt mondta nekem, hogy röviddel Mannheim: *Ideológia és utópia* című művének megjelenése (1929 – Sz. P.) után összefutott a szerzővel, és azt mondta neki: »Mannheim, igazán szégyellhetné magát. Az még hagyján, hogy kiforgatod a nézeteimet, de legalább saját Marx-idézetekre hivatkoznál.« Mannheim azzal mentegette magát, hogy nincs ideje Marxot tanulmányozni, mert a német kollégái által írt »sok ostobaságot« kell olvasnia” – írja Mészáros (*Journal of the History of Philosophy*, Volume XXVI, Number 2, ápril 1988, 336.). A sztorinak ez a változata

- lényegében megegyezik a fentebbivel; a szájhagyomány útján terjedő mondatok variábilisak, még ha a fő gondolat magja meg is őrződik.
- ⁵ Mészáros István: *Szocializmus vagy barbárság mint történelmi alternatíva*. Budapest, Napvilág Kiadó, 9–10.
- ⁶ Mészáros István: *A tőkén túl*. Első rész. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008, 14.
- ⁷ Samu Mihály munkájáról van szó: *A hatalom és az állam*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- ⁸ Mészáros István: *Szatíra és valóság*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.
- ⁹ Mészáros István: *József Attila és a modern művészet*. Budapest, Argumentum Kiadó–Lukács Archívum, 2004
- ¹⁰ Uo. 77.
- ¹¹ Uo. 81.
- ¹² London, Merlin Press, 1986
- ¹³ *The Work of Sartre: Search for Freedom and the Challenge of History*. New York, New York University Press, 2012 (a monográfia első része – a „Search for Freedom” – a Humanities Press-nél jelent meg 1979-ben).
- ¹⁴ New York, New York University Press, 1990.
- ¹⁵ István Mészáros: *Beyond Capital. Towards a Theory of Transition*. London, The Merlin Press, 1995. A mű magyarul az Eszmélet Könyvtár sorozatában jelent meg négy kötetben. Mészáros István: *A tőkén túl Közelítések az átmenet elméletéhez*; Első rész, *Az ellenőrizhetetlenség árnya*, 2008; Második rész, *A szocialista kritika történelmi öröksége*, 2009; Harmadik rész, *A tőkerendszer strukturális válsága*, 2010; Negyedik rész, *A tárgyalt témákhoz kapcsolódó tanulmányok*, 2010; Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány. A mű – csakúgy, mint Mészáros másik két fent idézett magyar nyelvű munkája (*Szocializmus vagy barbárság... ; József Attila és a modern művészet*) Csala Károly impozáns fordítói teljesítménye, amely képes visszaadni Mészáros differenciált gondolkodásmódját, hatásos érveléseit és csipős, szarkasztikus stílusát.
- ¹⁶ „Ha kettő ugyanazt teszi, az még nem ugyanaz.”
- ¹⁷ *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 17.
- ¹⁸ Lásd erről: David M. Kotz: A szabályozás elmélete és a felhalmozás társadalmi struktúrájának elmélete. Összehasonlító elemzés. *Eszmélet*, 22. sz. (1994. nyár), 211–235.
- ¹⁹ *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 48.
- ²⁰ Uo. 49.
- ²¹ Uo. 62.
- ²² The Editors: István Mészáros (1930–2017). *Monthly Review*, Volume 69, Number 7, 2017. december.
- ²³ Uo. 64.
- ²⁴ „A Párt a proletariátus látható lelket öltött osztálytudata” – Lukácsnál ez a legplauzibilisebb megfogalmazás.
- ²⁵ Mészáros szellemi nyitottságának bizonyítékát, és nem baráti/családi kapcsolatunk következményét látom abban, hogy ezt írta 2008. októberi levelében, ezen még megjelenése előtt elküldött, hasonló gondolatokat tartalmazó recenziómról: „Kedves Peti, sok köszönet a szép és gondolatgazdag recenzióért. Nagyon örülök, hogy ez jelenik meg az Ezredvég-ben. Holnap majd Rochesterből küldök egy »attachment«-et, néhány szemelvénnel a »Tőkén túl« külföldi recenzióiból. Talán használható valamilyen formában az október 14-i Kossuth Klub-i rendezvényen. Ölellek, Pista.” Álljon itt a küldeményből egy részlet, amely a *The Nation* c.

híres amerikai hetilapban jelent meg: „A berlini fal leomlása és a Szovjetunió összeomlása után a baloldalon rengetegen elfogadták, hogy a kapitalizmus alternatíva nélküli. Íme egy erőteljes könyv, éppen az ellenkező üzenettel [...] Mészáros műve nagyon is a jövőnek szól, mert harci eszköz az előttünk álló küzdelmekben. Mindez pedig egy olyan történelmi pillanatban született, amikor a szakadék hatalmasra nyílt az elméleti és politikai irányt vesztett baloldal és a korunk kihívásaiban rejlő tényleges veszélyek közt. Ilyenkor egy olyan könyv, amely nem csak mély elemzést nyújt, de azt az elnyomottak küzdelmeivel való szimpátia is áthatja, az annak jele is lehet, hogy a szocialista feléledés közelebb van, mint azt sokan gondolnánk.” Daniel Singer: *After Alienation, The Nation*, 1999. február 24.

Lásd továbbá Joel Kovel ebben a számunkban magyarul először közölt, eredetileg 1997-es recenzióját Mészáros koncepciójáról.

²⁶ *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 74.

²⁷ Uo. 90.

²⁸ Uo. 306.

²⁹ Lásd két tanulmányom: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok, illetve Reflexiók az államszocializmus vitáról. In Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007, 13–52, 256–273.

³⁰ *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 288.

³¹ *A tőkén túl*. Harmadik rész. I. m. 396–402.

³² *A tőkén túl*. Első rész. I. m. 27–28.

³³ Éppen ez, a tőkerendszer fokozatosan meghaladó, offenzív magatartás maradt el a posztkapitalista szocializmusoknál, ami miatt benne ragadtak a tőkerendszerben. A politikai forradalom önmagában nem lehet a társadalmi forradalom/átalakulás pótléka, mondhatjuk. Persze hetven és negyven év tucatnyi országban lejátszódó kísérleteinek a tapasztalatokat konkrétan elemző feldolgozása nélkül az alulról jövő tervezés és öniszervezés elve aligha tekinthető a kihívással egyenértékű megoldásnak.

³⁴ Agárdi Péter – Andor László: Megérkeztek. *Népszava*, Szép szó (melléklet), 2004. április 14.

³⁵ *Népszabadság*, 2006. január 13.

2017. október 3-án, a brazil szövetségi parlament plenáris ülésén Edmilson Rodrigues a Szocializmus és Szabadság Párja parlamenti képviselője, Belém (Pará szövetségi állam fővárosának) korábbi polgármestere, az Universidade Federal Rural da Amazônia professzora emlékezett meg Mészáros eszméinek jelentőségéről.

³⁶ Szalai Miklós igényes, elsősorban komoly ökonomiai kérdéseket előtérbe állító kritikát írt *A tőkén túl*-ról (*A trónörökös visszatér? BUKSZ*, 23. évf., 2011/2.), szerintem, némiképpen el is vetve a filozófiai szintű megközelítés érvényességét. Szerinte, Mészáros minden Lukács-kritikája ellenére belül ragadt a hegelianizmusban; továbbá: a társadalmi-gazdasági tevékenységek piaci közvetítése helyettesíthetetlen. Kiss Viktor nekológia sem érdektelen (*Új Egyenlőség*, 2017. október 6.), bár azzal, hogy konklúzióként Mészároshoz „politikai tudatalattink kitörölhetetlen részének” nyilvánítja, várható volt még – a királyi többszámot és az elsiertett helymeghatározást illetően is... Mészáros méltó helye: *elméleti* (és nem politikai) *tudatunk* (nem pedig tudatalattink).

³⁷ *Eszmélet*, 1. szám, (1989), 6.

Mészáros István magyarul megjelent műveinek listája

Könyvek

- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* IV. A tárgyalt témákhoz kapcsolódó tanulmányok. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2010.
- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* III. A tőkerendszer strukturális válsága. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2010.
- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* II. A szocialista kritika történelmi öröksége. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2009.
- A tőkén túl. Közelitések az átmenet elméletéhez* I. Az ellenőrizhetetlenség árnya. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Eszmélet Alapítvány, 2008.
- Szocializmus vagy barbárság mint történelmi alternatíva.* Budapest, Napvilág, 2005.
- József Attila és a modern művészet.* Budapest, Argumentum Kiadó–Lukács Archívum, 2004.
- Szatíra és valóság. Adalékok a satíra elméletéhez.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

Könyvrészlet

- A társult termelők öntevékenysége. A társult termelők szerepe a társadalmi reprodukciós folyamatban. In: Krausz Tamás–Márkus Péter (szerk.): *Önkormányzás vagy az éliték uralma* Budapest, Liberter Kiadó, 1995, 64–80.

Folyóiratcikkek

- A kezdetitől a lényegi egyenlőségig – a rabszolgaságon át, *Eszmélet*, 115. szám (2017. ősz), 125–152.
- Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia, *Eszmélet*, 107. szám (2015. ősz), 5–11.
- Gondolatok az Új Internacionáléről, *Eszmélet*, 101. szám (2014. tavasz), 17–36.
- A „szabad szellemi termelés” történelmi föltételei és korlátai, *Eszmélet*, 99. szám (2013. ősz), 17–38.
- Sartre munkássága, *Eszmélet*, 98. szám (2013. nyár), 5–35.
- Előszó a bővített kiadáshoz (Sartre műve: a szabadság keresése és a történelem kihívása), *Ezredvég*, XXIII. évfolyam, 2013/2. március–április, 113–116.
- A szerkezeti válság szerkezetváltást követel, *Eszmélet*, 93. szám (2012. tavasz), 8–24.
- A tőke jelentése a marx-i fölfogásban, *Ezredvég*, XXII. évfolyam, 2012/2. március–április, 69–94.
- A tőke a történelem ellenségévé válik, *Ezredvég*, XXI. évfolyam 6–7. szám, 2011. június–július, 119–131.
- Társadalomszerkezet és tudatformák, *Eszmélet*, 88. szám (2010. tél), 5–24.
- Bolívar és Chávez – A radikális eltökéltség szelleme, *Eszmélet*, 83. szám (2009. ősz), 54–81.
- Az előttünk álló föladatok – Válaszok a Debate socialista (Brazília) kérdéseire, *Eszmélet*, 84. szám (2009. tél), 95–116.
- A válság kibontakozása és Marx érvényessége, *Ezredvég*, XIX. évfolyam 4. szám, 2009. április, 99–111.
- A jelenlegi válság – Részlet a szerző „A tőkén túl” c. művének IV. részéből, *Eszmélet*, 81. szám (2009. tavasz), 4–29.

- A közösségi rendszer és az önkritika elve, *Eszmélet* 79. szám (2008. ősz), 95–116.
- Minőségi növekedés a hasznosításban: a gazdálkodás egyedüli útja, *Ezredvég*, XVII. évfolyam, 4. szám, 2007. április, 57–74.
- A politika strukturális válsága, *Eszmélet*, 75. szám (2007. ősz), 71–89.
- Bolívar és Chávez: a radikális elszántság szelleme, *Ezredvég*, XVII. évfolyam, 10. szám, 2007. október, 93–116.
- Búcsú Harray Magdofftól, *Eszmélet*, 69. szám (2006. tavasz) 28–36.
- Kortársunk, Marx – és globalizációs koncepciója, *Ezredvég*, XV. évfolyam, 11. szám, 2005. november, 81–92.
- A világirodalom nagy forradalmi költője [József Attila], *Ezredvég* XV. évfolyam 4. szám, 2005. április, 109–118.
- Szocializmus vagy barbárság (III.): Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig, *Ezredvég*, XIV. évfolyam, 8–9. szám, 2004. augusztus–szeptember, 89–104.
- Szocializmus vagy barbárság (II.): Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig, *Ezredvég*, XIV. évfolyam 6–7. szám, 2004. június–július, 65–90.
- Szocializmus vagy barbárság (I.): Az „amerikai évszázadtól” a válaszütig, *Ezredvég* XIV. évfolyam, 5. szám, 2004. május, 75–83.
- A militarizmus és a jövő háború, *Eszmélet*, 59. szám (2003. ősz), 57–63.
- A militarizmus és az eljövő háború, *Ezredvég*, XII. évfolyam 11. szám, 2002. november, 57–62.
- József Attila és a modern művészet: Részlet az olaszul 1964-ben megjelent műből, *Ezredvég*, X. évfolyam 4. szám, 2000. április, 17–29.
- A radikális alternatíva szükségessége, *Ezredvég*, X. évfolyam 2–3. szám, 2000. február–március, 61–69.
- Munkanélküliség és okozatiság, *Eszmélet* 48. szám (2000. tél), 25–52.
- A világhelyzet marxista értékelése (Tudományos interjú), *Ezredvég*, IX. évfolyam 6. szám, 1999. június, 63–81.
- A marxizmus ma. Interjú, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998. 4–5–6. szám, 679–694.
- Filozófia és politika – történelmi távlatban, *Magyar Tudomány*, 1997. 1. szám, 56–71.
- Lukács tragédiája és az alternatívák kérdése, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1996. 4–6. szám, 610–640.
- Kapitalizmus és környezetrombolás, *Eszmélet*, 31. szám (1996. ősz) 4–7.
- A közösségi gazdálkodás rendszere és az értéktörvény szerepe Marxnál és Lukácsnál, *Eszmélet*, 26. szám (1995. nyár) 195–228.
- A hasznosítás csökkenő rátája és a kapitalista állam, *Eszmélet* 11–12. szám (1991. szeptember), 116–137.
- Nemzeti hagyományok és a sztálinista önkény, *Új látóhatár*, I. évfolyam, 2–3. szám, 1958. szeptember–december, 131–143.
- Levél Közép-Amerikából, *Látóhatár*, 3. szám, 1957. május, 160.
- Lukács György hetven éves, *Irodalomtörténeti közlemények*, 1955. 2. szám, 141–154.
- Nexő emlékezte, *Társadalmi szemle*, 1954. 6. szám, 134–145.
- Regényirodalmunk néhány kérdéséhez (Enczi Endre: Földalatti aratás c. regényéről), *Csillag*, 1951. július, IV. évfolyam, 7. szám. 917–926.
- A fekete lobogó, *Társadalmi szemle*, 1951. 7–8. szám, 614–621.
- Juhász Ferenc: Apám, *Csillag*, 1951. február, IV. évfolyam, 2. szám, 253–256.
- Vörösmarty és a Csongor és Tünde. *Csillag*, 1950. október, III. évfolyam, 35–36. szám, 78–86. és 104–111.